

**XVIII ƏSRİN SONU-XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ÇAR  
RUSİYASININ CƏNUBİ QAFQAZA HƏRBİ MÜDAXİLƏSİ  
(AKADEMİK P.Q.BUTKOVUN “1722-1803-CÜ İLLƏRDƏ QAFQAZIN  
YENİ TARİXİ ÜÇÜN MATERIALLAR” ƏSƏRİ ƏSASINDA)**

**Aynurə Əfəndiyeva**

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu*  
**efendiyeva82@inbox.ru**

***Açar sözlər:** Şimali Azərbaycan, Cənubi Qafqaz, çar Rusiyası, Naxçıvan xanlığı, II Yekaterina, I Aleksandr, Valerian Zubov, işğal, siyasi vəziyyət*

XVIII əsrin sonlarından başlayaraq I Pyotrun Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək istiqamətindəki siyasətini davam etdirməyi qarşıya məqsəd qoyan II Yekaterina, daha sonra isə I Aleksandr yaranmış əlverişli siyasi vəziyyətdən yararlanaraq bölgəyə yürüşlər təşkil etmiş, bu diyarı ələ keçirmək üçün fəal siyasət yürütmüşlər. II Yekaterina 1796-cı ilin baharında V.Zubovun rəhbərliyi ilə Cənubi Qafqaza 30 minlik qoşun göndərmiş, Dərbənd, Bakı, Salyan, Şamaxı rus qoşunları tərəfindən tutulmuşdu. Lakin II Yekaterinanın vəfatından sonra hakimiyyətə gələn I Pavel yürüşü dayandıraraq, qoşunların geriə qayıtması barədə əmr vermişdi.

1801-ci ilin martında I Pavelin öldürülməsindən sonra hakimiyyətə gələn I Aleksandrın zamanında Rusiya Cənubi Qafqaz istiqamətində yenidən fəallaşaraq regionda möhkəmlənmək uğrunda mübarəzəyə başlayır.

Cənubi Qafqazda cərəyan edən bütün bu proseslər akademik P.Q.Butkovun “1722-1803-cü illərdə Qafqazın yeni tarixi üçün materiallar” adlı əsərində ətraflı şərh olunmuş, bölgənin daxili siyasi, beynəlxalq vəziyyəti, Azərbaycan xanlarının mövqeyi haqda geniş məlumat verilmişdi. Məqalədə P.Q. Butkovun XVIII əsrin sonu-XIX əsrin başlanğıcında Cənubi Qafqazda baş verən siyasi proseslər haqqında verdiyi məlumatlar araşdırılmış, digər mənbələr və ədəbiyyatlarla müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur.

**О ВОЕННОЙ ИНТЕРВЕНЦИИ ЦАРСКОЙ РОССИИ НА ЮЖНОМ  
КАВКАЗЕ В КОНЦЕ XVIII - НАЧАЛЕ XIX вв. (НА ОСНОВЕ  
РАБОТЫ АКАДЕМИКА П.Г.БУТКОВА «МАТЕРИАЛЫ ДЛЯ  
НОВОЙ ИСТОРИИ КАВКАЗА В 1722-1803ГГ.»)**

*Айнура Эфендиева*

**Ключевые слова:** Северный Азербайджан, Южный Кавказ, Царская Россия, Нахчыванское ханство, Екатерина II, Александр I, Валериан Зубов, оккупация, политическая ситуация.

Начиная с конца XVIII века Екатерина II, стремившаяся продолжить политику укрепления Петра I на Южном Кавказе, а затем и Александра I, воспользовавшись благоприятной политической ситуацией, организовывала походы в регион и вела активную политику по захватить эту землю. Весной 1796 г. Екатерина II направила на Южный Кавказ 30-тысячное войско под предводительством в Зубова, и русские войска захватили Дарбенд, Баку, Сальяны и Шамахи. Однако Павел I, пришедший к власти после смерти Екатерины II, остановил шествие и приказал войскам вернуться.

При Александре I, пришедшем к власти после убийства Павла I в марте 1801 года, Россия вновь активизировалась в регионе Южного Кавказа и начала борьбу за свое усиление в регионе.

Все эти процессы, происходящие на Южном Кавказе, были подробно объяснены в работе академика П.Г. Буткова «Материалы для новой истории Кавказа в 1722-1803 годах», даны обширные сведения о внутривнутриполитическом и международном ситуации региона, положения Азербайджанских ханов. В статье проанализированы и сопоставлены с другими источниками и литературой сведения, предоставленные П.Г. Бутковым о политических процессах, происходивших на Южном Кавказе в конце XVIII - начале XIX века.

**ON THE MILITARY INTERVENTION OF TSARIST RUSSIA IN SOUTHERN CAUCASUS AT THE END OF THE 18TH CENTURY AND THE BEGINNING OF THE 19TH CENTURY (BASED ON THE WORK "MATERIALS FOR THE NEW HISTORY OF THE CAUCASUS IN 1722-1803" BY ACADEMICIAN P.Q. BUTKOV)**

*Aynura Efendiyeva*

**Keywords:** Northern Azerbaijan, South Caucasus, Tsarist Russia, Nakhchivan Khanate, Catherine II, Alexander I, Valerian Zubov, occupation, political situation.

*Starting from the late 18th century, Tsarist Russia, initially under Peter I and later under Catherine II and Alexander I, pursued a policy of strengthening its position in the South Caucasus. They organized expeditions to conquer the region and implemented active policies to take control. Catherine II, with the leadership of V. Zubov, sent 30,000 troops to the South Caucasus in the spring of 1796, capturing Derbent, Baku, Salyan, and Shamakhi. However, after Catherine's death, her successor, Paul I, ordered the troops to withdraw.*

*Following Paul I's assassination in 1801, under Alexander I's rule, Russia renewed its efforts to strengthen its position in the South Caucasus. Academic P.Q. Butkov's work, "Materials for the New History of the Caucasus in 1722-1803," extensively discusses these processes, providing detailed explanations of the region's internal political and international situation, the position of Azerbaijani khans. This article explores Butkov's information on the political processes in the late 18th and early 19th centuries in the South Caucasus, analyzing it in comparison with other sources and literature.*

XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan ərazisində 20-yə qədər xanlıqlar, sultanlıqlar və məlikliklər yaranmış Gürcüstanın qərbində Kartli-Kaxetya çarlığı, Şərqində isə İmeretiya, Meqreliya, Abxaziya və s. kimi çarlıqlar mövcud olmuşdur. Bu kiçik feodal dövlətlər arasında hakimiyyət uğrunda daim mübarizə getmiş, nəticə olaraq bu feodal dövlətlər kömək üçün çar Rusiyasına, Osmanlı imperiyasına müraciət etmək məcburiyyətində qalmışlar. Cənubi Qafqazda özünün xüsusi maraqları olan çar Rusiyası Azərbaycan ərazisində hər hansı bir xanlığın möhkəmlənməsində maraqlı deyildi və bölgənin işğalını gerçəkləşdirmək məqsədilə buraya ekspedisiyalar təşkil edir, ərazini daim nəzarətdə saxlamağa çalışırdı. Belə ki, Qafqaz ətrafını öyrənmək üçün Qildenştedti, habelə Xəzərsahili vilayətlərdə olan vəziyyəti araşdırmaq üçün

Qmeleni əraziyə göndərdi. Qubalı Fətəli xanın müraciətinə əsasən xana kömək məqsədilə general De-Medemin başçılığı ilə qoşun Dərbəndə yeridildi.

Əsrlər boyu Osmanlı-Səfəvi imperiyaları kimi böyük dövlətlərin arasında daim mübarizə meydanına çevrilən Gürcüstan üçün Şimal qonşusu olan Rusiya yaxşı himayədar ola bilərdi. Gürcüstan çarı II İraklı 1763-1774-cü illəri əhatə edən Rusiya-Osmanlı müharibəsində Rusiya tərəfindən müharibəyə qoşuldu, daha sonra isə Rusiyanın himayəsinə keçmək üçün müraciət etdi. Nəhayət, 1783-cü ildə Rusiya ilə 13 maddədən ibarət Georgiyevsk taraktatını imzaladı. Beləliklə də çarlığı himayə altına alan Rusiya Cənubi Qafqazda mövqeyini möhkəmləndirdi.

Osmanlı imperiyasına gəlincə Rusiya ilə Kiçik Qaynarça sülh müqaviləsini imzaladıqdan sonra daha bir müharibəyə qoşulmaq iqtidarında olmadığı üçün Cənubi Qafqazda gedən proseslərə müdaxilə edə bilmədi.

**General Valerian Zubovun Cənubi Qafqaza yürüşü zamanı bölgənin siyasi vəziyyəti.** Ağa Məhəmməd xan Qacar İranda hakimiyyəti ələ alıb, Cənubi Azərbaycan xanlıqlarını özünə tabe edib, keçmiş Səfəvi imperiyasının sərhədlərini bərpa etməyi qarşısına məqsəd qoyaraq Cənubi Qafqaz istiqamətində yürüşə keçdi. Üç istiqamətdə yürüşə başlayan Qacar ordusunun bir hissəsi İrəvan və Naxçıvanı, bir hissəsi Qarabağ və Gürcüstanı, digər hissəsi isə Şirvan və Dağıstanı ələ keçirməli idi.

Bu arada Ağa Məhəmməd xan Tehranda olarkən 1795-ci ilin may ayında Ərdəbilli Nürəli xanın başçılığı altında bəzi məlumatlara görə 50 min, bəzilərinə görə 100 min qoşun və fransızların idarəçiliyində artilleriya toplanmağa başladı [16, s. 6].

Akademik P.Q. Butkov onun Azərbaycana gəlməkdə əsas niyyətinin istər silah gücünə, istərsə də razılıqla bütün hakimləri özünə tabe etmək, sonra da qüvvələrini gürcü çarına qarşı yönəltmək olduğunu qeyd edərək bildirir ki, Qacar 1795-ci ilin əvvəllərində Şirvan daxil olmaqla bütün Azərbaycan xanlarına müraciət edərək ona tabe olmalarını və girov göndərmələrini tələb etdi [14, s. 332].

Hələ 1794-cü ildə Şuşalı İbrahim xan və İrəvan xanı öz elçilərini Konstantinopola göndərdi. Onlar ümid edirdi ki, ən qədim zamanlardan bəri mövcud olan dostluğa sadıq qalaraq Ağa Məhəmməd xana qarşı Osmanlı dövləti öz köməyini əsirgəməyəcək. Lakin Osmanlı hökuməti İran xalqı ilə müqaviləsi olduğunu bildirərək xanlara kömək etməkdən imtina etdi.

P.Q. Butkov II İraklı ilə olan ittifaqını təzələyən Şuşa xanının Ağa Məhəmməd xanın tələbini rədd etməsinin səbəbini onun girov kimi göndərdiyi qardaşı oğlunu xanın öldürməsi olduğunu qeyd edir. [14, s. 332]. Əhməd bəy Cavanşir də bu haqda bildirir ki, İbrahim xanın əmanət kimi göndərdiyi Əbdüssəməd bəy bütün əshabələri ilə birlikdə öldürüldüyündən Ağa

Məhəmməd xan Qacar onun əvəzində başqasını tələb etməsinə baxmayaraq İbrahim xan onun bu tələbini rədd edir [4, s. 146].

Əvvəlcə tabe olmaq istəməyən Şəki xanı sonradan Qacarın hakimiyyətini qəbul etdi. Şamaxı xanı Mustafa xanın Ağa Məhəmməd Xan Qacara olan münasibətindən yazan P.Q.Butkov qeyd edir ki, Şuşa xanının müttəfiqi Şamaxılı Mustafa xan boyun əyməmiş və rus hökumətinin himayəsinə üz tutmuşdu [14, s. 332].

P.Q.Butkov Gəncə xanı Cavad xanın isə Ağa Məhəmməd xan ilə ittifaqda olduğunu bildirir [14, s. 332]. Rusiya təbəəliyinə keçmək istəyən Dərbəndli Şeyx Əli xan və yeni barışdığı Bakılı Hüseyyulu xan isə Ağa Məhəmməd xanın elçisini hörmətlə qəbul etmiş və onu hədiyyələrlə geri qaytarmışdı. Hər iki xanın elçisinin bu vaxt Peterburqda olmalarına baxmayaraq onlar Rusiyadan uzaqlaşmağa başladılar.

Murtuzqulu xana sığınacaq verdiyinə və atasının ruslara bağlılığına görə Ağa Məhəmməd xanın qəzəbinə tuş gələn Talış xanı Mir Mustafa xan tabe olmaqdan imtina etdi və rusların himayəsinə keçmək üçün yaxın qohumu Zaman bəyi bu xahişlə general Qudoviçin yanına göndərdi. Dərbəndli Şeyx Əli xan tərəfindən geri qaytarılmasına baxmayaraq, oktyabr ayında xanın elçisi hərbi gəmi ilə Həştərxana gəldi və Rusiya himayəsinə götürülməyi xahiş etdi [14, s. 333].

1795-ci ilin yayında Ağa Məhəmməd xan Gilandan Talış xanı Mustafa xana qarşı daha bir qoşun göndərdi. Bu qoşun Talış ərazisinin bir çox yerlərini dağıtdı, Lənkəranda tut ağaclarının çoxu məhv edildi. Mir Mustafa xan ailəsi ilə birlikdə rus eskadrasının yerləşdiyi Sara adasına doğru getməyə məcbur oldu. Böyük rus hərbi qüvvəsi ilə qarşılaşan Qacar ordusu Sara adasına daxil ola bilməyib geri çəkildi.

Nəinki Azərbaycanda, ümimilikdə Cənubi Qafqazda daxili və xarici vəziyyətin gərginləşdiyi bir dövrdə Naxçıvanda hakimiyyətə gələn Kəlbəli xanın Ağa Məhəmməd xana müqavimət göstərmək üçün kifayət qədər qüvvəsi yox idi. Buna görə də o, xanlıqda hakimiyyəti ələ keçirmək arzusunda olan əmisi oğlu Abbasqulu xanı girov kimi Ağa Məhəmməd xanın yanına göndərdi. Kəlbəli xanın Abbasqulu xanı özündən uzaqlaşdırmaq məqsədilə göndərildiyini bilməsinə baxmayaraq Ağa Məhəmməd xan Naxçıvandan gələn girovu qəbul etdi [8, s. 73].

Azərbaycan xanları arasında olan bu fikir ayrılığından istifadə edən Ağa Məhəmməd xan Şuşa və İrəvan xanlığına qarşı 8 min qoşun göndərdi. İbrahimxəlil xan İraklinin oğlu Çar Aleksandrın komandanlıq etdiyi qoşunların köməyi ilə onları qarşıladı və darmadağın etdi.

Şuşa qalasını bir aydan çox mühasirədə saxlasa da buranı ələ keçirə bilməyən Qacar 1795-ci ildə Tiflisə doğru hərəkətə keçir. Qacar İraklidən Rusiya ilə bağladığı müqaviləni ləğv edərək tabe olmasını tələb etdi. Lakin

Kartli-Kaxetya çarı xanın bu tələbini rədd etdi və rus komandanlığından kömək istədi. Lakin rus hökuməti Gürcüstana köməklik göstərmədi.

Belə görünür ki, II Yekaterina kabineti yaranmış siyasi şəraitdə Gürcüstanı qurban verərək, əslində Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək və Xəzərin Qərb sahillərini tutmaq məqsədi daşıyan Şərq siyasətini həyata keçirməyə başlamışdı.

Çar II İrakli 1794-cü ildə 4 il Rusiyada elçi olmuş general-adyutant knyaz Qarsevan Çavçavadzeni elçi qismində Rusiyaya göndərirdi. Hələ 1795-ci ilin mayında general Qudoviçə yazdığı məktubda Ağa Məhəmməd xanın Azərbaycana yaxınlaşması barədə məlumat verərək bildirirdi ki, ümid yalnız Şuşa xanıdır. 3 min qoşun göndərilməsini xahiş edən II İrakli hələ 12 min qoşun üçün də kifayət qədər azuqə olduğunu qeyd edirdi [14, s. 335].

Gəncə hökmdarı Cavad xan və Məlik Məcnun da Ağa Məhəmməd xanın qoşununa bələdçi kimi Gürcüstan yürüşündə iştirak edirdi. II İraklinin Gəncə xanlığının daxili işinə qarışması və xanlığı işğal etmək iddiasında olması Cavad xanın bu yürüşdə iştirakının əsas səbəbi idi [4, s. 152]. Gürcü tarixçisi Teymuraz Baqrationi “David Baqrotioninin tarixi” kitabında Gürcüstan yürüşündə Naxçıvan xanı Kəlbəli xanın da olduğu qeyd edilmişdi. Belə ki müəllif yazır ki, Ağa Məhəmməd xanın qoşununun sərkərdəsi Naxçıvan xanı Kəngərli Kəlbəli xan ibadətgahlar, padşahların məqbərələrinin olduğu şəhərin dağıdılmasına imkan vermədi [5, s. 21].

11 sentyabr 1795-ci ildə özünü və ailəsini təhlükəyə atmaq istəməyən II İrakli Gürcüstanının qərbinə keçərək Tiflisi tərk etdi. Döyüş meydanında II İrakliyə aid çoxlu top ələ keçirildi [10, s. 162]. 1795-ci il sentyabrın 12-də Tiflis Qacar qoşunu tərəfindən tutuldu. Akademik P.Q.Butkov şəhərin alınması zamanı baş verən hadisələrin ətraflı şərhini vermişdi. Gəncəlilər və İrəvanlılarla birlikdə suvarı qoşunlarla sürətlə Gəncədən Tiflisə çatan Ağa Məhəmməd xan müqavimətsiz şəhəri ələ keçirdi, qarət etdi, yandırdı. Şah sarayının daşlarında dağ yarandı. Avlabarı Tiflislə birləşdirən Kür çayı üzərindəki daş körpü uçuruldu. Tiflis qarət edilən zaman Rusiya sarayının göndərdiyi tac, II Yekatrinanın hədiyyəsi olan 12 top ələ keçirildi və 10 minə yaxın adam əsir götürüldü [14, s. 339-340].

Dərbənd, Bakı və Şəki xanları Tiflisin alınması və qazandığı uğurlar münasibətilə Ağa Məhəmməd xanı təbrik etdilər. Lakin Dağıstan hakimləri, Tarki şamxalı, Qaraqaytaq usmisi, Tabasaran hakimi təşviş içində idilər. 1795-ci ilin oktyabrında keçirilən şurada yekdil müdafiə haqqında qərar çıxarıldı, Ağa Məhəmməd xanın hücumunun qarşısını almaq üçün əlverişli yerlərdə mühafizə dəstələri yerləşdirildi və Rusiyaya kömək üçün müraciət edildi [14, s. 342 ].

P.Q.Butkov qeyd edir ki, Rus hökuməti gürcülərdən bu qədər zəiflik, Ağa Məhəmməd xandan isə bu qədər cəsarət gözləməirdi. Tiflisin dağıdılması barədə

məlumatı alan II Yekaterina General Qudoviçə Gürcüstana iki suvari dəstə göndərilməsi barədə təlimat verdi [14, s. 343-344]. Cənubi Qafqazı zəbt etməyi qarşıya məqsəd qoyan rus hökuməti Dağıstanı və Şirvan bölgəsi daxil olmaqla Araz çayına qədər bütün Xəzərsahili ərazidə Rusiya idarəçiliyini yaratmağı qarşıya məqsəd qoymuşdu [14, s. 367].

1795-ci ilin dekabrında general Savelyevin rəhbərliyi altında rus qoşunu Qızılardan Dərbənd istiqamətində yola düşdü. Fevralın 15-də Dərbəndə yaxınlaşan 3 piyada batalyonu, 1 kazak eskadronu, 250 kazak, 500 kalmık, 6 səhra topundan ibarət hərbi qüvvəni Dərbənd suvari dəstəsi qarşıladı [14, s. 349-352]. Qubadan Dərbəndə gələn Şeyxəli xan rus qüvvələrinə qarşı mübarizə aparmaq üçün Azərbaycan xanlarından və Ağsa Məhəmməd xandan kömək istədi. Xorasandan ixtişaş xəbərini alan Ağsa Məhəmməd xan Muğandan Tehrana yola düşdü, Şeyxəli xana qoşunlarının zəflədiyi və yorulduğunu, buna görə də kömək edə bilməyəcəyi barədə məlumat verdi. Butkov Qacarın qoşunlarının geri çəkilmə səbəbini rus qoşunlarının gəlməsi və Rusiya ilə muharibəyə girmək istəməməsi ilə əlaqələndirir [14, s. 354]. Dərbəndin müdafiəsi üçün topçularla birlikdə 2 top göndərən Bakı xanı Hüseynqulu xandan başqa heç bir xan onu dəstəkləmədi. Hətta Şamaxılı Mustafa xan Bakı xanlığı ilə Şeyxəli xan arasındakı əlaqələri təcrid etmək üçün əlindən gələni edirdi [7, s. 176].

Dərbənddən 2 verst məsafədə düşərgə salan Savalyev top bateriyası qurdu və şəhəri top atəşinə tutdu. Savalyev 4180 nəfərdən ibarət dəstə ilə Dərbəndin qala divarlarına yaxınlaşdığını və kəskin müqavimətə rast gəldiyini özünün 18 aprel 1796-cı il raportunda bildirdi. [7, s. 176]. P.Q.Butkov fevralın 26-dan martın 25-nə kimi Dərbənd uğrunda hərbi əməliyyatların davam etməsi, bu müddət ərzində qalaya 3 dəfə hücum edilməsi, lakin şəhərdəki bütün evlərin daşdan tikildiyi və torpaqla örtüldüyü üçün şəhərə ciddi ziyan dəymədiyini, hər dəfə rus qoşunlarının geri çəkildiyi haqda məlumat verir [14, s. 353]. Göründüyü kimi Dərbəndi davamlı olaraq bombalamasına, uzun müddət mühasirədə saxlamasına baxmayaraq Savalyevin qoşunu şəhəri ələ keçirə bilmir. Şəhərin mühasirəsinin dayandırılması, qoşunların geri çəkilməsi barədə general-leytenant Zubovdan əmr alan Savalyev Dərbəndin 15 verstliyində olan Darbağ çayına çəkilərək Fars ekspedisiyasının gəlişini gözləməyə başlayır [14, s. 353-354]. 12 min nəfərlik qoşun, 21 topla Dərbəndə doğru hərəkət edən V.Zubovun ordusuna Savalyevin burada olan dəstəsi də qoşulur [17, s. 291].

Bildiyimiz kimi, qraf V.A.Zubovun Cənubi Qafqaz ekspedisiyası 1796-cı ilin fevral ayında təşkil olunur. Hücum planı üç fərqli istiqamətdə hazırlanmışdı: 1) Xəzər donanması Bakı və Lənkəran sahillərinə; 2) Gürcüstandakı qoşunlar Gəncə və Qarabağa; 3) əsas qüvvələr isə Qızılardan keçib Dərbəndə və Bakı istiqamətində hücumla keçməli idi [14, s. 360].

II Yekatrinanın fevralın 19-da Zubova göndərdiyi təlimatda yürüşün əsas məqsədi kimi İranda sülhü və siyasi sabitliyi təşkil etmək göstərilirdi. P.Q.Butkov özünün də iştirak etdiyi bu yürüş haqqında əsərində çox geniş məlumat verərək yürüşün məqsəd və vəzifələrinə aydınlıq gətirmişdi. Verilən təlimata görə V.Zubov Gürcüstandakı dağınıqlığa son qoyaraq II İraklinin hakimiyyətini Araz çayından Osmanlı sərhədlərinə qədər uzatmalı, Gəncə və İrəvan xanlıqlarının Kartli-Kaxetya çarlığına birləşdirməyə nail olmalı, Xəzər dənizi sahilində yerləşən Bakını ələ keçirməli və buranı rus qüvvələrinin təhcizat bazasına çevirməli, Ağa Məhəmməd xanın ordusunu və qüdrətini məhv edərək Murtuzqulu xanın iştirakı ilə Gilana qoşun çıxartmalı idi [14, s. 360-364]. Təşkil olunan ekspedisiyanın məqsədinin Gürcüstanın azad olunması, Gürcü çarlığının, Qarabağ məliklərinin, Ağa Məhəmməd xana cəsarətlə müqavimət göstərən Şuşalı İbrahimxəlil xanın hakimiyyətini gücləndirmək olduğunu qeyd edən P.Q.Butkov əslində yürüşün təcavüzkar niyyətini gizlətməyə çalışır.

Aprelin 29-da Dərbənddən 18 verst uzaqlıqda Xəzər donanması Savalyevin dəstəsi ilə birləşərək, mayın 2-də şəhərə yaxınlaşdı və Şeyxəli xana qan tökülmədən şəhərin təslim edilməsi bildirildi, lakin xan bu təklifi rədd edərək mübarizəyə başladı və mayın 10-na kimi qətiyyətlə müqavimət göstərdi [14, s. 380-384].

Mayın 10-da Dərbənd qüllələrinin birində yaranan yarıqdan rus qüvvələri şəhəri güllə atəşinə tutumağa başladı. Əhalinin bir hissəsi vəkil seçdikləri Xızır bəy vasitəsilə şəhəri dağıntıdan xilas etmək üçün Şeyxəli xana təslim olmasını bildirdilər. Şeyxəli xan Dərbənd və Qubanın mötəbər əyanları ilə qraf Zubovun hüsuruna getdilər. Fətəli xanın qızı Pəricahan xanım Dərbənd və Qubanın müvəqqəti hakimi təyin olundu [13, s. 176].

Savalyevin rəhbərliyi altında 3 piyada taboru, 200 kazak və 4 səhra topu Dərbənddə saxlayan Zubov Qubaya yollandı. İyunun 6-da heç bir müqavimət ilə rastlaşmayaraq şəhəri işğal etdi, ordan isə Bakı istiqamətində yola düşdü [6, s. 220-221]. Hüseynqulu xan da mübarizənin mənasız olduğunu görüb Bakını təslim etdi. 1796-cı il iyun ayının 13-də Bakının qala açarları Zubova təqdim olundu. 3 piyada batalyonu, 2 suvari eskadronu, 3 səhra topu ilə general-mayor Raxmanovun dəstəsini Bakıya göndərən qraf özü Şamaxı xanlığı ərazisinə hücum etdi.

1796-cı ilin əvvəlindən II İrakli və İbrahim xanın qoşunları tərəfindən mühasirəyə alınan Gəncə xanlığında da vəziyyət olduqca gərgin idi. Çarəsiz qalan Cavad xan sentyabr ayında Zubova müraciət etmək və Ağa Məhəmməd şah Qacar təhlükəsinin qarşısını almaq üçün rus qoşunlarının Gəncəyə göndərməsini xahiş etdi [14, s. 406]. Əslində Cavad xan II İrakli və İbrahimxəlil xandan xanlığını qorumaq məqsədilə rus təbəələyini qəbul etməyə məcbur olmuşdu. Butkov Cavad xanın Rimski-Korsakovun rəhbərliyi ilə Gəncəyə doğru hərəkət edən rus qoşununa şəhəri könüllü təslim etdiyi və

şəhərin qala qapısının açarını ona təqdim etdiyi barədə məlumat verir [14, s. 412].

Rus hökumətinin onları İran təhlükəsindən qoruyacaqlarına və hakimiyyətətlərini möhkəmləndirəcəklərinə əmin olan xanlar rus təbəəliyinə keçməyə çalışır, bununla da öz xanlıqlarını müdafiə edəcəklərinə inanırdılar.

Kəlbəli xan da Naxçıvan xanlığının müstəqilliyini qorumaq məqsədilə Rusiya qoşunlarının Ali Baş Komandanı, general-mayor Qraf Valerian Zubovla danışıqlar aparmış, rus generalı Nesvyatevlə məktublaşmışdı [5, s. 68]. Qarabağ xanı İbrahim xan da oğlu Əbülfət xanı hədiyyələr və cins atlarla Zubovun hüsuruna göndərmiş, Rusiya dövlətinə sədaqətini bildirmişdi. Zubovun yürüşünün Qarabağ məliklərinin güclənməsinə kömək edəcəyini və onun hakimiyyətini təhlükə altına aldığını yaxşı başa düşən İbrahim xan sadəcə diplomatik addımlar atırdı.

II Yekaterinanın vəfatından sonra hakimiyyətə gələn I Pavel rus qoşunlarının Cənubi Qafqazdan çıxarılması barədə əmr verdi. Rus qoşunları ölkəni tərk edən kimi Ağ Məhəmməd şah Qacar Azərbaycan və Dağıstan hakimlərinə fərman göndərərək onları hədələyib təbə olmaqlarını tələb etdi. Naxçıvana göndərilən sərdara isə Naxçıvan əhalisinin İrana köçürülməsi, kəndlərin dağıdılması barədə göstəriş verilmişdi. P.Q.Butkovun məlumatına görə, Naxçıvan xanı Kəlbəli xan imdad diləmək üçün özü hədiyyələrlə şahın yanına getdi. Ağ Məhəmməd şah hədiyyələri qəbul etsə də, Rus komandanlığı ilə yazışdığına və Rusiyanın himayəsinə keçmək istədiyinə görə onun gözlərini çıxartdı [14, s. 427-428].

Ağ Məhəmməd şah İrəvan xanını da Zubovla məktublaşmada günahlandıraraq ondan 500000 manat cərimə istədi. Məhəmməd xan 200000 manatı ödəyə bildi, qalanını ödəmək üçün əmlakını satmaq məcrburiyyətində qaldı [2, s. 104]. Bununla belə, Butkovun da məlumat verdiyi kimi şahın əmri ilə irəvanlı Məhəmməd xan həbs edilərək, ailəsilə birlikdə Qəzvinə aparıldı [14, s. 428]. 12 min suvari qoşunla hücumə keçən şah Şuşa qalasını maneəsiz tutdu. İbrahim xan Şuşanı tərk edib, ailəsi ilə birlikdə Car-Balakənə getdi.

Gəncəli Cavad xan Şuşaya Ağ Məhəmməd şahın hüsuruna gəldi, lakin Zubovun Qafqaza yürüşü zamanı şəhəri ruslara təslim etdiyinə görə şah onu həbs etdirdi [13, s. 178]. Ağ Məhəmməd şah çapar göndərərək Bakı xanı Hüseynqulu xanı da hüsuruna gətirdi, Bakı şəhərini müqavimətsiz rus qoşunlarına təslim etdiyi üçün onu da həbs etdirdi. Bakının Şeyxəli xanın tabeliyinə verilməsi barədə fərman hazırlandı. Hüseynqulu xanın ailəsini və qohumlarını Tehrana apardı, Bakı əhalisindən isə təzminat alındı. [14, s. 429-430]. Lakin Şuşanın alınmasının səkkizinci günü, 1797-ci il 4 iyulda Qacar suiqəsd nəticəsində öldürüldü.

Bu hadisənin nəticəsi olaraq Bakı və Gəncə xanları həbsdən azad edilərək öz xanlıqlarına geri döndülər [12, s. 295].

11 yanvar 1798-ci ildə 80 yaşlı və dövrünə görə görkəmli dövlət xadimi, Kartli-Kaxetya çarı II İraklinin ölümündən sonra taxta oğlu XII Georgi çıxdı [3, s. 51]. XII Georgi ölkəni idarə etməkdə çətinlik çəkirdi, qardaşları ilə mübarizə şəraitində idi. Gürcü knyazlarının bir qismi Georgini, bir qismi isə qardaşı Yulonu dəstəkləyirdi. Digər tərəfdən 1800-cü ildə Fətəli xandan öglunu girov kimi Tehrana göndərməsini tələb edən məktub aldı. Əgər bundan imtina edərsə şah onu Tiflisi işğal edəcəyi ilə hədələyirdi. [9, s. 458]. Ölkənin belə bir vəziyyətində XII Georgi I Pavelə kömək üçün müraciət etdi. 18 aprel 1800-ci ildə I Pavel Kartli-Kaxetya çarlığının Rusiyaya birləşməsi haqqında manifest imzaladı. Manifestin elan edilməsindən bir neçə gün sonra çar George vəfat etdi. 18 yanvar 1801-ci ildə I Pavel Gürcüstanın Rusiyanın tərkibinə daxil olduğunu bəyan etdi və Georgenin oğlu David müvəqqəti olaraq Kartli-Kaxetya çarı təyin olundu. Pavelin öldürülməsi ilə hakimiyyətə gələn I Aleksandr Gürcüstanda olan vəziyyəti təhlil etmək üçün general Knorinqi ora yolladı. Tiflisə gələn Knorinq Davidi hakimiyyətdən uzaqlaşdıraraq yerinə müvəqqəti olaraq general Lazarevi təyin etdi. 12 sentyabr 1801-ci ildə çar Aleksandr Kartli-Kaxetya çarlığının işğalı edilməsi və Şərqi Gürcüstanın Rusiy imperatorluğuna birləşdirilməsi haqqında fərman imzaladı. Cənubi Qafqazda möhkəmlənməyi qarşıya məqsəd qoyan I Aleksandr Kartli-Kaxetyanı ələ keçirməklə bölgənin işğalının əsasını qoymuş oldu.

**Çar Rusiyanın Cənubi Qafqazın işğalına başlaması.** Çar Rusiyası Cənubi Qafqazı işğal etməklə buranın təbii sərvətlərinə yiyələnmək, Cənubi Qafqazdan Osmanlı imperiyasını tamamilə sıxışdırıb çıxarmaq, Xəzər dənizini daxili dənizinə çevirərək bölgənin ticarət yollarına nəzarəti ələ keçirmək istəyirdi. Qərbi Avropa dövlətlərinin, xüsusilə də İngiltərə və Fransa'nın region ilə bağlı işğalçılıq planları da mövcud idi. Onlar Rusiyanın bu bölgədə olan fəaliyyətini diqqətlə izləyir və Rusiyanın planlarına mane olmağa çalışırdı. Rusların cənuba doğru irəliləməsi onları çox narahat edirdi. 1800-cü ilin sonunda İngiltərə Con Malkolmu elçi olaraq Qacar dövlətinə ticarət müqaviləsi imzalamaq üçün göndərdi. Siyasi məqsədlər güdən bu müqaviləyə əsasən əgər Qacar dövlətinə hər hansı bir dövlət hücum edərsə İngiltərə hərbi yardım göstərməyi öhdəsinə götürdü. Lakin I Aleksandrın taxta çıxması, İngiltərə-Rusiya arasındakı münasibətlərin yaxşılaşması İngiltərənin Qacar dövlətində nüfuzunu sarsıtdı.

Şərqi Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra çar I Aleksandr xanlarla münasibətləri yaxşılaşdırmaq, Gəncə, İrəvan, Şəki, Şirvan, Bakı xanlarının Rusiya tərəfinə keçmələrini təmin etmək barədə yeni fərman imzaladı.

Bu fərmana uyğun olaraq Şimali Azərbaycan xanları və Dağıstan hakimləri Georgiyevsk şəhərinə çağrıldı. 26 dekabr 1802-ci ildə Quba və Lənkəran xanları, Tarki, Qaraqaytaq və Tabasaran hakimləri ilə Georgiyevsk müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə əsasən düşmənçiliyə son qoyulmalı, bütün münafiqlər

sülh yolu ilə həll edilməli, Qacar ordusuna qarşı birlikdə mübarizə aparmalı idi. Lakin Georgiyevsk müqaviləsini imzalayan xanların özləri çox keçmədən Rusiya işğalına məruz qaldılar.

1802-ci ildə Qafqaz ordularının baş komandanı təyin olunan gürcü əsilli Pavel Sisyanov rus qoşunlarının İmeretiyaya yerildilməsi barədə göstəriş aldı. 1804-cü ildə Sisyanov ilə II Soloman arasında başlanan danışıqlar heç bir nəticə vermədi. II Soloman Rus idarəsini qəbul etməyə məcbur oldu və 25 aprel 1804-cü ildə Sisyanovun tələblərini qəbul etdi [11, s. 110]. İmeretiya və Meqreliyanın Rusiyaya birləşdirilməsi Quriya çarlığının da taleyini müəyyənləşdirdi. Quriya çarlığı da Rusiyanın himayəsi altına keçdi.

Kartli-Kaxetya çarı II İraklinin oğlu şahzadə Aleksandrın Car Balakəndə olmasını bəhanə edən Sisyanov bölgəyə hücum etdi. Şahzadənin təslim edilməsi barədə məktubla müraciət edən Sisyanovun tələbi rədd edildi. Qulyakovun başçılığı ilə 5 minlik rus hərbi hissələri Car-Balakən camaatlığına yönəldi, martın 9-da Balakən general-mayor Qulyakov tərəfindən ələ keçirildi. [15, s. 366].

Rus hərbi hissələrinin Azərbaycan istiqamətində növbəti hədəfi Gəncə xanlığı oldu. 1804-cü il yanvarın 3-də general-leytenant Sisyanov hücumla Gəncə xanlığını ələ keçirdi, Gəncəli Cavad xan öldürüldü. [15, s. 371].

Sisyanov uzun müddətdir ki, Tehrandə saxlanılan erməni katolikosu Danili İrəvana qaytarmaqla Cənubi Qafqaz ermənilərinin hörmətini qazanmaq istəyir, eyni zamanda daha etibarlı Danili Eçmiədzinə katolikos təyin etməklə İrəvan xanlığını ələ keçirməyi planlaşdırırdı.

Kəlbəli xanın Naxçıvanda və İrəvanda böyük hörməti olduğunu bilən Sisyanov 6 fevral 1803-cü il məktubunda Kəlbəli xana yazırdı ki, ali məqamınızdan sizdən asılı olan bütün imkanlardan istifadə edərək Ümumrusiya əlahəzrət imperatoru və ali sultanının razılığına əsasən, Ararat patriarxı Danil katolikosun öz vəzifəsinə qaytarılması üçün kömək etməyinizi xahiş edirəm. Mənə gəlib çatan xəbərə görə inanıram ki, sizin katalikos Danilin geri qaytarılması üçün imkanlarınız var [1, s. 78].

Ağa Məhəmməd şahın ölümündən sonra taxta çıxan Fətəli şah Kəlbəli xanı həbsdən azad edərək ona İrəvan xanlığında yaşamasına icazə vermişdi. Gözlərini itirsə də siyasətdən kənarda qala bilməyən Kəlbəli xan tezliklə İrəvan xanı Məhəmməd xanın etimadını qazana bildi. Fətəli şah Naxçıvanlılar arasında böyük nüfuza malik olan Kəlbəli xanı İrana müəyyən məbləğdə xərac vermək şərtlə yenidən Naxçıvan xanı kimi qəbul etdi [1, s. 76-77].

Kəlbəli xan Naxçıvan xanlığında hakimiyyətdə olduğu illərdə (1787-1820) xanlığın inkişafı üçün əlindən gələni etmişdi. Əkinciliyin inkişaf etdirilməsi, yeni-yeni meyvə bağlarının salınması, şəhərlərdə və kəndlərdə məktəblərin açılması xanlığın müəyyən qədər inkişafına səbəb olmuşdu. Kəlbəli xanın hakimiyyəti dövründə Naxçıvan xanlığında müəyyən qədər

canlanma müşahidə olundu. Xanlığın istiqlaliyyətini müdafiə etmək üçün Kəlbəli xan eyni zamanda həm Rusiyanın, həm də İranın işğalçılıq siyasətinə qarşı diplomatik addımlar da atdı [1, s. 71; 8, s. 34].

Kəlbəli xan Naxçıvanın müdafiəsi üçün diplomatik manevlərini gücləndirir. Sisianova yazdığı məktubunda isə əgər Ruslar Gürcüstanda qərar tutarlarsa, o zaman onlara xidmət edəcəyini bildirir, Ayın 28-də İran şahının yanına gedəcəyini və patriarx Danili Naxçıvana gətirəcəyinə söz verir [8, s. 53].

Rusiyanın Cənubi Qafqazda apardığı işğalçılıq siyasəti Qacarlar dövlətinin narahatlığına səbəb oldu. Şah hökuməti çar Rusiyasından Cənubi Qafqazdan qoşunlarının çıxarılmasını tələb etdi. Lakin Rusiyanın Qacarlar dövlətinin tələbini rədd etməsi ilə, 1804-cü il iyunun 10-da iki dövlət arasında diplomatik münasibətlər kəsildi, I Rusiya-İran müharibəsi başlamış oldu.

**Nəticə:** XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda mövcud olan feodal dövlətlər arasındakı gərgin münasibətlər, regionun parçalanmış vəziyyəti, siyasi birləşmənin olmaması xarici qüvvələrin işğalı üçün əlverişli vəziyyət yaratdı. Cənubi Qafqazdakı bu cür mürəkkəb siyasi, iqtisadi və beynəlxalq vəziyyət Rusiyanın təcavüzkar planlarının gerçəkləşdirilməsini asanlaşdırmış oldu. Çar I Aleksandr Cənubi Qafqazı işğal etmək üçün qəti addımlar atdı. Kartli-Kaxetiya çarlığının birləşdirilməsi ilə Azərbaycan torpaqları olan Qazax, Borçalı, Şəmşəddil sultanlıqları, Pəmbək bölgəsi də ələ keçirildi. 1802-ci ildə imzalanan Georgiyevsk müqaviləsi ilə diplomatik uğur əldə edən Rusiyanın Şərqi Gürcüstanda möhkəmlənməsi rus-qacar münasibətlərini müharibə həddinə gətirib çıxardı. 1803-cü ildə Car-Balakənin, 1804-cü ildə Gəncənin işğalı Qacarlar dövlətinin Rusiyaya müharibə elan etməsi ilə nəticələndi. Bununla da Azərbaycan torpaqlarının ələ keçirilməsi uğrunda gedən və torpaqlarımızın bölüşdürülməsi ilə sonlanan ədalətsiz müharibə başlandı.

### Ədəbiyyat

1. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1996, 106 s.
2. Əliyev F., Həsənov U. İrəvan xanlığı. Bakı, Azərnəşr, 1997, 124 s.
3. Həmidova Ş.P. XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri tarixindən. Bakı, Elm, 1985, 97 s.
4. Hüseynov Y.R. Qarabağ tarixi mənbələrdə. Bakı, “Şuşa” nəşriyyatı, 2012, 248 s.
5. Quliyev M. Naxçıvan xanlığının Qafqazda hərbi-siyasi mövqeyi və əlaqələri. Naxçıvan-2013. 184 s.
6. Mustafazadə T.T. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərində. Bakı: “Şərq-Qərb” Nəşriyyat Evi, 2013, 528 s.
7. Mustafazadə T.T. Quba xanlığı. Bakı: Elm, 2005, 480 s.

8. Naxçıvan tarixi. Üç cildə, II cild. Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2014, 528 s.
9. Temizkan A. Rusiya və Osmanlı devletinin Kafkas ötesinde nüfuz mücadelesi. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. C. VI, S. 2, İzmir 2006, 447-462 s. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/406282>
10. Türker Ö., Soofizadeh A. Gürcüstanın Rus himayesine girmesi ve sonuçları: Georgiyevsk antlaşmasından Ağa Muhammed xanın Tiflis seferine. History studies Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, cild 7/3, Ankara, Eylül, 2015, 149-165 s. <https://www.historystudies.net/gurcistanin-rus-himayesine-girmesi-ve-sonuclari-georgiyevsk-antlasmasindan-aga-muhammed-hanin-tiflis-seferine> 674
11. Yılmaz Ö., Sarac F. İmereti kralı II Solomoonun bağımsızlık mücadelesi ve Osmanlı sürgününe dair bazı yeni bilgi ve belgeler. Mavi Atlas, 9 (2), 2021, 108-132 s. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gumusmaviatlas/issue/65597/990128>
12. Ашурбейли С.В. Очерк истории средневекового Баку. Баку, Издательство АН Азерб. ССР, 1964, 333с.
13. Бакиханов А.А. Гюлистан-и-Ирам / Ред., коммент., прим. и указ. акад. З.М. Бунятова. Баку: Элм, 1991, 304 с.
14. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г. Часть II. СПб.: Тип. имп. АН, 1869, 601 с
15. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г. Часть III. СПб.: Тип. имп. АН, 1869, 620 с.
16. Мамедова Г.Н. О походе Зубова в Азербайджан. Баку,: Элм, 2003, 94 с
17. Маркова О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII в. М.: Наука, 1966, 324 с